

Юлія Кравченко (Запорожжє, Україна)

**ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ГІДРОНІМІВ
КОЛИШНЬОГО ВЕЛИКОГО ЛУГУ
ЗАПОРІЗЬКОГО**

The article deals with the study of morphological parameters of hydronyms of the former Big Meadow's. Names of water bodies are analyzed both in terms of structure and ways of expression of gender, number, case, and syntaxes i.e. harmonization of attribute names, nouns and so on.

Key words: hydronym, words-terms, grammar category, substantive, oneness.

Вивчення гідронімів у вітчизняному та слов'янському мовознавстві охоплює і проблеми морфологічних параметрів відповідних власних назв.

Вивченню граматичної будови української гідронімії та її системно-ареальній характеристиці присвячена функціональна праця З. Франко «Грамматична будова українських гідронімів». У монографії авторка зазначає, що вивчення морфології гідроніма взагалі проводить по лінії опису її структури та способів вираження категорій роду, числа, відмінка, а вивчення її в плані міждіалектних і міжмовних контактів вимагає ще й виявлення території поширення тих чи інших структурних типів гідроніма, тих чи інших словоформ у проекції на говіркові чи виключно гідронімічні, а отже, й міжмовні ареали (Франко 1979: 4). А. Корепанова, розглянувши категорію граматичного роду в гідронімії, доходить висновку, що для цього типу номенів вона є структурно-граматичною й нестійкою. Основна функція її полягає в синтаксичності, тобто засобах узгодження атрибутів із назвами-іменниками... Нестійкість категорії роду вказує на постійний

розвиток морфологічного рівня мови в такій специфічній групі лексики, як гідроніми. Дослідниця відзначає, що категорія граматичного роду в гідронімах має деякі специфічні відмінності порівняно з її виявом у загальній лексиці. Досить значну групу складають гідроніми у формі субстантивованих прикметників. Аналіз цих назв свідчить, що основним фактором для визначення роду гідроніма й відповідного граматичного оформлення були географічні терміни: *річка, протока, потік, озеро, болото* (Корепапова 1975: 65–67). Граматичні категорії роду й числа власних назв, у т.ч. і гідронімів, були предметом розгляду й у роботі О. Суперанської «Структура имени собственного (фонология и морфонология)» (Суперанская 1969).

Виокремлення гідронімів іменникового та прикметникового типів має значення і для з'ясування властивості для кожного з них граматичної специфіки. Незважаючи на формальні відмінності, пов'язані з категоріальною співвіднесеністю гідронімічних назв, вони мають повний набір граматичних ознак, що ними характеризуються іменні частини мови.

Категорія роду досліджуваних гідронімів, як і топонімів у цілому, мотивується зовнішньою формою слова і в морфологічному відношенні сягає своїм корінням ще «індоевропейського, а пізніше праслов'янського субстрату і проходить у функції першоелемента через усі етапи розвитку у всіх східнослов'янських мовах» (Франко 1979: 166). Дослідники відзначають, що в топонімії і гідронімії зокрема, на синхронному зрізі категорія роду є усталеною, незмінною і «може виділятися подібно як і в іменниках в цілому, на основі трьох принципів: семантичного, морфологічного, синтаксичного. Перший має підґрунтя походження онімів чи, інакше, певну доономастичну родову основу, другий – ономастичну систему морфологічних формантів, третій – здатність узгоджуватися своїми граматичними формами іменникової назви з прикметником чи прикметникової з гідротерміном. Наявністю цих основ та формантів, здатністю узгоджуватися з гідротерміном вимірюється родова специфіка гідролексеми (Франко 1979, 116).

Як свідчить обстежений матеріал, серед гідронімів іменникового типу форми чоловічого роду мають переважно назви проток, рукавів

річок, лиманів, рідше – бакаїв, бродів, озер. Чоловічий рід властивий головним чином двом категоріям розгляданих номенів: 1) назвам гідрооб'єктів іншомовного походження, які за своєю граматичною структурою виявляють аналогію до власне українських іменників чоловічого роду: **Архар** (ВЛЗ 8), **Аталик** (ЯСМ 24), **Баржак** (ВЛЗ 19), **Бунчукрак** (ГКГ), **Базавлук** (КВЛ 94; ЯТС 18; СГУ 29), **Бейкуш** (СГУ 38), **Герр** (ГУ 12), **Гіпакір** (ФН 48), **Джуган** (ЯВ 178; СГУ 565), **Оджигіль** (ГУ 166 171), **Пантікап** (ГУ 12); 2) гідронімам із суфіксами, що є показниками чоловічого роду: **Бурчак** (СО 71; МС 84), **Кабанець** (ВЛЗ 90), **Квачок** (ЯВ 191), **Косар** (СНР 68; СГУ 274), **Паламарчук** (ВЛЗ 177), **Пальчик** (МІ 62) тощо. В окремих випадках індикатором роду є кореневе слово, в основі якого закладено поняття статі. Це стосується насамперед назви **Дніпро** (ЯВ 28; ШСД 545), категорія роду якої визначається чоловічородовим (категоріально чи формально) апелятивом **-іпр** і підтримується аналогами в індоєвропейських та близькоспоріднених мовах (Франко 1979: 167–168).

Гідроніми іменникового типу, що мають форму жіночого роду, домінують в обстеженій мікросистемі. Вони є переважно назвами річок та проток, рідко – озер, гаток, забор, криниць, бродів, струмків. Граматичним показником роду в таких номенах виступає флексія **-а**: **Борознуватка** (ВЛЗ 31), **Волба** (ВЛЗ 53), **Грушівка** (ЛВ 564; КРУ 125; ЯВ 133), **Здумівка** (МС 83; КВЛ 66; ЯВ 186), **Кам'янка** (ЛВ 564), **Кінка** (СГУ 251; НП 45 60), **Клокунка** (ЯВ 186; МС 84; СНР 20; СГУ 254), **Лебедишка** (СНР 58), **Мамайка** (СП 68), **Мокрянкa** (ВЛЗ 157), **Омельничка** (ЯВ 181; СГУ 98), **Паперушка** (**Папарушка**) (ВЛЗ 179), **Перебоїна** (ЯВ 178), **Птичнiя** (СНР 59), **Раківка** (СНР 59; СГУ 456), **Свирка** (ЯВ 180), **Скарбинка** (ЯВ 180), **Стрижачка** (ЯВ 193), **Тернівка** (МС 87; КРУ 126), **Ушкалка** (ЗОО ИД III 494) та ін.

Жіночий рід у більшості лексем, як відзначають дослідники, йде насамперед від структури індоєвропейського гідроніма на **-а**, «співвідносного з (імовірною) балтослов'янською і достовірно реконструйованою праслов'янською і протоукраїнською жіночою формою» [3, с.168]. Жіночий рід гідроназви може підтримуватися

також відповідною родовою формою апелятива, на базі якого утворюється онім: **Баба** (ЛВ 569; ЯВ 168), **Бандура** (СНР 61), **Прірва** (СНР 27), **Ряска** (ВЛЗ 212), **Чайка** (ЯВ 186; МС 86; КВЛ 77; СНР 99; СГУ 600; ВЛЗ 245) тощо. Потенційно співвідносні з апелятивами спільного роду номени **Крутяка** (ВЛЗ 123) і **Нажора (Нажера)** (КВЛ 38; ЯВ 178) закріпилися в досліджуваній підсистемі гідронімів як репрезентанти монородових форм – чоловічого (**Крутяка**) та жіночого (**Нажора, Нажера**).

В окремих випадках назва у формі жіночого роду з флексією **-а** може бути номеном сукупності гідрооб'єктів, як-от **Попівщина** (ВЛЗ 195) – група озер.

Нетиповою для великолузьких гідронімів є форма жіночого роду з нульовою флексією: **Атель** (ІР 137), **Прорізь** (ВЛЗ 199) та ін.

Форма нечисленних гідронімів середнього роду зумовлена, як правило, родовою формою мотивувального апелятива: **Вічище** (ВЛЗ 50), **Городище** (ВЛЗ 61), **Калило** (ВЛЗ 91) (від діал. *каллило* «грязюка») – СЧ II 141), **Ревунча** (ЯВ 181) тощо. Лише в окремих випадках родова форма є наслідком координації зі словотворчим афіксом відповідної флексії – граматичного показника середнього роду: **Білогір'я** (ЯВ 124).

Типовою формою числа досліджуваних субстантивних гідронімів, як і онімів загалом, є однина (про що свідчать і наведені вище приклади), що логічно впливає з їх індивідуалізуючої функції. Проте для номінації гідрооб'єктів залучаються й іменники, що мають граматичний показник множини – флексію **-и**. Переважно це назви, що є наслідком онімізації апелятивів у відповідній корелятивній формі числа: **Баби** (ВЛЗ 10), **Близнюки** (КВЛ 73), **Братки** (ВЛЗ 31), **Вовчки** (ВЛЗ 52), **Галянки** (ВЛЗ 55), **Островки** (ЯВ 192; СНР 72), **Перевали** (ВЛЗ 181), **Чопи** (ВЛЗ 249), **Ями** (СНР 45).

Структурно підведеними під форму множини можуть бути й гідроніми іншомовного походження типу **Базухи** (ВЛЗ 15). В окремих випадках плюральна форма гідроніма може розвиватися як вторинна по відношенню до інваріантних форм однини, порівн.: **Прірва** – **Прірви** (СНР 27).

У гідронімах ад'єктивного типу граматичний рід послідовно орієнтований на рід номенклатурного слова (географічного терміна). Так, форму чоловічого роду мають назви *лиманів*: **Бирючий** (ВЛЗ 22), **Городицький** (ВЛЗ 60), **Журавлівський** (ВЛЗ,80), **Заклятий** (ЯВ 191; ЯЗ 1 268; СНР 64; СГУ 203), **Закутний** (КВЛ,60), **Плетеницький** (див. додатки до ЯВ; ЯІ ІІІ 442), **Попівський** (ВЛЗ 194), **Червонянський** (ВЛЗ 247); *бродів*: **Маячанський** (ВЛЗ 151), **Мокрянський** (ВЛЗ 157), **Павлівський** (ВЛЗ 177), **Понурський** (ВЛЗ 193), **Скелянський** (ЯВ 192; КВЛ 70), **Сухий** (ВЛЗ 228); *перевозів*: **Микитин** (СІНС 169; КВЛ 66; НІІ 60 35), **Червівський** (ВЛЗ 249); *колодязів*: **Несватівський** (ВЛЗ 161).

Форми жіночого роду набувають головним чином ад'єктивні назви *невеликих річок*: **Агаликова** (ЗООИД ІІІ 580; МІ 62), **Баранова** (ВЛЗ 19), **Криничувата** (ЗООИД ІІІ 494), **Пушинна** (ЯВ 207), **Сомова** (ВЛЗ 223), **Червона** (МС 86; ЯВ 32); *проток*: **Бузівська** (ВЛЗ 34), **Димна** (ВЛЗ 67), **Козулина** (ЛВ 567; СГУ 262), **Кропивна** (ЗОО ИД ІІІ 494), **Перебойна** (СНР 14), **Рогова** (ВЛЗ 206), **Скабна** (**Скарбна**) (ПВЛ 312; ЯВ 180; КВЛ 82; МС 86; СГУ 505), **Хмельницька** (НІІ,72); *заток*: **Біленька** (ВЛЗ 23), **Новопавлівська** (КВЛ 46), **Олексіївська** (ВЛЗ 170); *забор*: **Білякова** (СВ 124), **Осетрівська** (ЯВ 52), **Пеньківська** (ЯВ 54), **Подівська** (ЯВ 52), **Рябкова** (ВЛЗ 211); *балок*: **Величанська** (ВЛЗ 46), **Грузька** (ВЛЗ 62), **Кринична** (ЗООИД ІІІ 494), **Пушинна** (ЯВ 207), **Солонна** (ВЛЗ 223).

Форма середнього роду для ад'єктивних назв водних об'єктів, на протигагу субстантивним, є типовою. Вона домінує насамперед у номінації *озер*: **Вербове** (ВЛЗ 46), **Горіле** (ВЛЗ 60), **Гусяче** (ЯВ 193), **Кочкувате** (КВЛ 81), **Лебедове** (КВЛ 78), **Мухувате** (ЯВ 193), **Нижнє** (ЯВ 192), **Половинне** (ЯВ 192), **Рачнє** (ЯВ 193; КВЛ 82), **Рогозувате** (КВЛ 75), **Судакове** (ЯВ 193), **Трібнє** (КВЛ 98), **Хрестове** (ВЛЗ 242), а також *урочищ*: **Базагиликє** (ЯВ ІІІ 385), **Біленькє** (ЯВ 124), **Хмільнє** (ВЛЗ 241); *тирл*: **Кислє** (ВЛЗ 105), **Корчувате** (ВЛЗ 114); *водосховищ*: **Каховськє** (ВЛЗ 104); *річищ*: **Кам'янє** (ВЛЗ 92).

Незважаючи на існуючу тенденцію до родового узгодження ад'єктоніма з географічним терміном, ряд розгляданих номенів дисонує з родом номенклатурного слова, наприклад: **Вищєтарасів-**

ська (ВЛЗ 49) – перевіз, **Ляхнове** (ВЛЗ 131) – брід, **Лебедева** (СНР 58) – урочище, **Скалозубове** (ЛВ 567; СГУ 505) – рукав Дніпра. Така родова асиметрія може мати кілька пояснень. По-перше, гідронім здатен асоціативно набирати родової форми омонімного топоніма (ойконіма, омоніма тощо) на позначення територіально близького або пов'язаного з водним географічного об'єкта. Так, наприклад, назви пристаней **Бабине** (ВЛЗ 11), **Біленьке** (ВЛЗ 23) зазнали родової деформації під впливом граматичної форми ойконімів **Бабине, Біленьке** – назв сіл, у яких розташовані ці пристані. Родова форма гідроніма **Корчувате** (ВЛЗ 114) – найменування протоки – утвердилася, слід думати, під можливим впливом омонімічних назв інших суміжних топооб'єктів – озера, урочища чи тирла **Корчувате** (Чабаненко 1999: 113, 114) і т.д. По-друге, відхилення в роді порівняно з номенклатурним словом може бути пов'язане з різним визначенням або зміною статусу того чи іншого водного об'єкта. Так, протока **Холуювате** (НП 50), лимани **Городницьке** (ВЛЗ 60), **Кушугумське** (ВЛЗ 129) вважаються деякими з місцевих жителів за озеро, відтак ця номенклатурна назва спричиняє й відхилення у родовій формі відповідних гідронімів. Струмок **Павлівська** (ВЛЗ 177) є залишком колишньої ріки **Аталікової**, проте зміна статусу водного об'єкта (а отже, і відповідної номенклатурної назви) не позначилася на родовій формі гідроніма.

Тенденція до родової аналогії спостерігається і в узгодженні ад'єктивного гідроніма з номенклатурною назвою за граматичною ознакою числа. Якщо більшість розгляданих онімів набирає разом із родовою формою відповідної форми числа – однини, типової для всіх власних назв, то номенклатурний термін – іменник *pluralia tantum* також вимагає аналогічної форми залежного гідроніма прикметникового типу. Плюральність властива головним чином назвам плавнів: **Балабинські** (ВЛЗ 17), **Балчанські** (**Балківські**) (ВЛЗ 18), **Златопільські** (ВЛЗ 86), **Канкринівські** (ВЛЗ 99), **Кушугумівські** (ВЛЗ 129), **Нікопольські** (ВЛЗ 164), **Покровські** (ВЛЗ 192), **Скелянські** (ВЛЗ 220), **Томаківські** (ВЛЗ 236), **Ушкальські** (КВЛ 80), **Чернишівські** (КВЛ 41; КГН 154; ЯІ 74). Крім того, множинної форми набувають ад'єктоніми на позначення групи однотипних

гідрооб'єктів – озер: **Вовчі** (ВЛЗ 52), **Гадючі** (ВЛЗ 54), **Карасюваті** (ВЛЗ 102), **Лебедові** (НП 62; КВЛ 62-63), **Ракові** (ВЛЗ 202), **Свинячі** (ВЛЗ 215); *боліт*: **Дібровські** (ВЛЗ 67); *бакаїв*: **Ямуваті** (ВЛЗ 262).

Складені гідроніми за своєю граматичною будовою співвідносяться з підрядними словосполученнями і репрезентуються такими основними моделями:

а) іменник у ролі головного слова + залежний прикметник (загальні прикметники): **Великий Бакай** (МС 87), **Вовче Горло** (ЯВ 181; СНР 22), **Глухий Бакай** (ВЛЗ 58), **Кам'яний Затон** (СК 42; ВЛЗ 92), **Свиняче Море** (КВЛ 81-82), **Собачий Уступ** (ЯВ 193), **Бездонна Ямка** (ВЛЗ 20), **Лиса Гірка** (СГУ 316), **Старий Ревун** (КВЛ 97; СГУ 527; МС 87), **Великий Мар'ївський Прогній** (ВЛЗ 43) тощо.

б) словосполучення з іменником у ролі головного слова, залежні компоненти якого виражені іменником та прикметником: **Залива Кінських Вод** (КРИ 3 40).

в) словосполучення з прикметником у ролі головного слова, що, як правило, включає залежний компонент, також виражений прикметником (субстантивованим): **Велике Дубкувате** (ВЛЗ 40), **Вузьке Святе** (ВЛЗ 54), **Велике Ямкувате** (ВЛЗ 41).

Таким чином, граматичні параметри досліджуваних гідронімів зумовлені, як правило, їх зовнішньою формою або формою відповідних номенклатурних слів-термінів, із якими співвідносяться назви водних об'єктів (що є актуальним насамперед і головним чином для гідронімів ад'єктивного типу).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВЛЗ – Чабаненко В.А. Великий Луг Запорозький. Історико-топонімічний словник /В.А.Чабаненко. – Запоріжжя: ЗДУ, 1999. – 331 с.

ГУ – Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках / І.М.Железняк, А.П.Корепамова, Л.Т.Масенко та ін. – К.: Наукова думка, 1981. – 224 с.

ГКГ – Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре: Материалы и исследования по археологии СССР / Б. Н. Граков. – № 36. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 170 с.

ЗООИД – Записки императорского Одесского Общества истории и древности. – Одесса, 1844-1919. – Т. I-XXIII.

ИР – Иловайский Д. Начало Руси / Д.Иловайский. – М.: Олимп: АСТ, 2002. – 629 с.

КВЛ – Кащенко А.Ф. Великий Луг / Упоряд. А.Бугрим. – Запоріжжя: Вид-во А.Кащенко, 2000. – 72 с.; іл. + карта.

КГН – Крестьянов О. Гідроніми Нікопольщини – історична пам'ятка нашого краю запорізької доби / О.Крестьянов // Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (листопад, 1995 р.). – Дніпропетровськ: Пороги, 1995. – С.153-155.

КРИ – Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей / Н.И.Костомаров. – М.: Книга, 1990–1992. – Кн. I–III.

КРУ – Каталог річок України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 192 с.

ЛВ – Величко Самійло. Літопис / С.Величко. – Т. II. – К.: Дніпро, 1991. – 640 с.

МІ – Мышецкий С. И. История о козаках запорожских / С. И. Мышецкий. – Одеса: Городская типография, 1852. – 53 с.

МС – Маштаков П.Л. Список рек Днепровского бассейна / П. Л. Маштаков. – СПб.: Изд-во АН, 1913. – 292 с., 1 карта.

НП – Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875–1906 гг./ Я. П. Новицкий. – Рига: Спридитис, 1990. – 118 с.

СГУ – Словник гідронімів України / Ред. кол. А. П. Непокупний, О. С. Стрижак, К. К. Цілуйко. – К.: Наукова думка, 1979. – 779с.

СК – Самійло Кішка. Історичні розвідки, думи, оповідання / С. Кішка. – К.: Веселка, 1993. – 156с.

СНР – Стрижак О. С. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини / О. С. Стрижак. – К.: Наукова думка, 1967. – 127 с.

СО – Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А. А. Скальковский. – Одеса: Тип. Нитче, 1850–1853. – Ч. I–II.

СП – Скальковский А. А. Поездка по запорожским урочищам / А. А. Скальковский // Журнал министерства внутренних дел. – СПб., 1846. – Январь – март. – Ч. 13–14.

СЧ – Чабаненко В. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 1992. – Т. I–IV.

ФН – Фоменко В.Г. Звідки ця назва? / В. Г. Фоменко. – Дніпропетровськ: Промінь, 1969. – 103с.

ШСД – Шафарик П.И. Славянские древности / Перев. О. Бодянского. – [2-е изд.]. – М., 1848. – Т. I. – Кн. 1. – 342 с.

ЯВ – Эварницкий Д.И. Вольности запорожских казаков: Историко-топографический очерк / Д. И. Эварницкий. – СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1890. – 384с.

ЯЗ – Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа / Д. И. Эварницкий. – СПб., 1888. – Ч. I. – 272 с.

ЯІ – Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків / Д. І. Яворницький. – Львів: Світ, 1990–1992. – Т. I–III.

ЯСМ – Эварницкий Д. И. Сборник материалов для истории запорожских казаков / Д. И. Эварницкий. – СПб: С. Петербург, типография И. Н. Скороходова, 1888. – 248 с.

ЯТС – Янко М.Т. Топонімічний словник України: Словник-довідник / М. Т. Янко. – К.: Знання, 1998. – 430 с.

БІБЛІОГРАФІЯ

Корепанова 1975: А. П. Корепанова, *Категорія граматичного роду в гідронімії*, С. 65–67, 1975.

Суперанская 1969: А. В. Суперанская, *Структура имени собственного: Фонология и морфонология*, Москва, 1969.

Франко 1979: З. Т. Франко, *Граматична будова українських гідронімів*, Київ, 1979.

Чабаненко 1999: В.А.Чабаненко, *Великий Луг Запорозький. Історико-топонімічний словник*, Запоріжжя, 1999.

Сведения за автора:

Кравченко Юлія Володимирівна, кандидат філологічних наук, викладач кафедри загального і слов'янського мовознавства, Запорізький національний університет. Контактна адреса: м. Запоріжжя, вул. 8-Березня, буд. 68, кв. 6; тел.: (380-612) 65-08-47; julkrav68@mail.ru